

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΒΙΒΛΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ¹

Το μικρό σύνολο άρθρων που αποτελούν το βιβλίο του καθηγητού Μιλτιάδη Κωνσταντίνου εκδόθηκε με τον υπότιτλο «Αποκρυπτογραφώντας την πανανθρώπινη κληρονομιά»². Προφανώς με τον υπότιτλο δηλώνεται εξ αρχής ότι η Παλαιά Διαθήκη είναι βιβλίο που αφορά όλους τους ανθρώπους και όχι μόνο τους χριστιανούς. Και πώς αλλιώς θα μπορούσε να είναι αφού η Π.Δ. είναι η Γραφή των χριστιανών που εν πολλοίς διαμόρφωσαν τον σύγχρονο πολιτισμό με ό,τι αυτό σημαίνει για ολόκληρο τον πλανήτη. Επίσης, με τον υπότιτλο αυτόν δηλώνεται πως οι προτάσεις ανάγνωσης της Π.Δ. που διατυπώνονται στις σελίδες του αποσκοπούν στο να βοηθήσουν τον αναγνώστη να καταλάβει τη γλώσσα της, να καταλάβει τους τρόπους με τους οποίους εκφράζονται οι συγγραφείς της για να μπορέσει να έχει ουσιαστική επαφή μαζί της. Θέλει επίσης να προλάβει τον αναγνώστη από τυχόν παρεξηγημένες θεωρήσεις του περιεχομένου της, που εύκολα μπορούν να γίνουν από έναν σύγχρονο αναγνώστη ο οποίος σκέπτεται με πολύ διαφορετικό τρόπο από τον τρόπο που σκέπτονταν οι συγγραφείς της. Φαίνεται ακόμη πως με τον υπότιτλο υπαινίσσονται συγχύσεις και προκαταλήψεις που προέρχονται από αναγνώσεις της Π.Δ. κατά την νεωτερική εποχή, που εξακολουθούν να ισχύουν ή και να επικρατούν και ο συγγραφέας έχει ως στόχο τη διάλυσή τους.

Έχουμε τη γνώμη πως πρέπει να αποκρυπτογραφήσουμε τις προϋποθέσεις συγγραφής του βιβλίου. Να προσπαθήσουμε να δούμε τι κρύβεται πίσω από τις σελίδες του που οδηγούν τον συγγραφέα να κάνει τις συγκεκριμένες προτάσεις του προς τον αναγνώστη. Τόσο τον απλό αναγνώστη που διαβάζει ένα θρησκευτικό βιβλίο που έρχεται από τα βάθη των αιώνων όσο και τον αναγνώστη, μέλος της Εκκλησίας, που διαβάζει την Π.Δ. ως βιβλίο μαρτυρίας της πίστεως. Διαβάζει δηλαδή την Π.Δ. ως λόγο του Θεού, την αλήθεια του οποίου επιβεβαιώνει η ίδια η εκκλησιαστική κοινότητα στην οποία ανήκει ο αναγνώστης και η οποία του παραδίδει το κείμενό της, όπως αναφέρει ο συγγραφέας.

Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή στην ανάγνωση της Π.Δ. από κάθε άνθρωπο ο συγγραφέας προσπαθεί να τον βοηθήσει παρέχοντας δυνατότητες πρόσβασης στα κείμενα που έχουν να κάνουν με τη λογοτεχνική μορφή τους. Δηλαδή με τους εσωτερικούς μηχανισμούς της διαδικασίας παραγωγής τους και τη λογοτεχνική αφετηρία τους. Στη δεύτερη περίπτωση και σε συνέχεια των προϋποθέσεων της πρώτης ο συγγραφέας προσπαθεί να οριοθετήσει μέσα στο κείμενο το στοιχείο εκείνο που αποτελεί τη μαρτυρία του για τα έργα του Θεού. Εκείνο δηλαδή το στοιχείο που διαφυλάσσει η εκκλησιαστική κοινότητα και το παραδίδει στα μέλη της. Τα οποία και καλεί σε συμμετοχή σ' αυτό. Τι δηλαδή είναι αυτό, ποιο είναι το περιεχόμενο του, πώς διαπιστώνεται και διακρίνεται από τα άλλα στοιχεία του κειμένου. Τι είναι αυτό

¹ Το κείμενο εκφωνήθηκε στην παρουσίαση του βιβλίου:

ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ. Αποκρυπτογραφώντας την πανανθρώπινη κληρονομιά, Εκδόσεις Αρμός, σειρά ΣΥΝΑΞΗ, Αθήνα 2008, σελ. 99 που έγινε στην Αθήνα στις 24.11.2008.

που το συνέχει, το οργανώνει και, αν θέλετε, το κάνει αναγκαίο για την ύπαρξη και συγκρότηση της κοινότητας.

Ενώ δηλαδή στην πρώτη περίπτωση αρκεί η ανάδειξη των ιστορικών και λογοτεχνικών προϋποθέσεων του κειμένου για την ανάγνωσή τους, στη δεύτερη απαιτείται και η ανάδειξη του στοιχείου εκείνου που θα φέρει τον αναγνώστη «μέσα» στο κείμενο, θα τον κάνει «μάρτυρα» της αλήθειας του, ανάμεσα στους «μάρτυρες» συγγραφείς της Βίβλου.

Η προνεωτερική ανάγνωση της Βίβλου, σχεδόν αποκλειστικά από αναγνώστες πιστούς, έδινε περισσότερη σημασία στην ενιαία μορφή της ως ενός κλειστού αριθμού βιβλίων με δεδομένο το «νόημα» που διαπερνούσε το σύνολό τους. Ήταν επόμενο σε μια τέτοια θεώρηση να υποβιβάζεται ό,τι αποτελεί την ιστορικότητά τους και τη λογοτεχνική μορφή τους. Εάν προσθέσουμε την προνεωτερική σύγχυση μύθου και ιστορίας, όπως επίσης και την ανυποψίαστη αποδοχή της ταύτισης του αναγραφόμενου συγγραφέα με τον πραγματικό, έχουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που απαρτίζουν τον προνεωτερικό τρόπο ανάγνωσης.

Η νεωτερικότητα δημιούργησε νέα θεώρηση της ιστορίας και της επιστήμης. Και τα δύο μαζί συγκρότησαν τον χώρο της γνωσιοθεωρητικά προσανατολισμένης προσέγγισης του παρελθόντος. Οι φυσικές επιστήμες από τον 17ο αιώνα άλλαξαν εντελώς τις προϋποθέσεις γνωριμίας με το φυσικό περιβάλλον και έθεσαν κάτω από αποσυνθετική κριτική τις εικόνες και τα μοτίβα κατανόησης που υπάρχουν στη Γραφή περί της γης, του ουρανού, των αστερών κ.λπ. Από την άλλη μεριά, οι κοινωνικές και ανθρωπολογικές επιστήμες που άρχισαν να θεμελιώνονται τον 18ο αιώνα και ανδρώθηκαν τον 19ο εγκαινίασαν την προσέγγιση των κειμένων του παρελθόντος πέρα από μια επίπεδη και ανυποψίαστη ανάγνωση. Δεν είναι δυνατόν πια να μελετώνται χωρίς να επισημαίνονται οι εξαρτήσεις τους από εξωπνευματικούς κοινωνικοοικονομικούς και ιστορικούς παράγοντες. Η «αυτονομία του πνεύματος», ο ζωτικός μύθος της φιλοσοφίας και των διανοουμένων δέχτηκε θανάσιμο πλήγμα, αφού απεδείχθη ότι τα έργα τους δεν εξαρτώνται μόνο από «ανορθολογικούς» και «υπαρξιακούς» παράγοντες.

Τα κείμενα της Βίβλου ήταν επόμενο να δεχτούν την ίδια κριτική και να εφαρμοστούν και σε αυτά οι κοινωνικές και ανθρωπολογικές μέθοδοι. Το αποτέλεσμα είναι η ανάγκη οριοθέτησης, όπως είπαμε παραπάνω, της θεοπνευστίας, του μόνου «ανορθολογικού» και «υπαρξιακού» παράγοντα συγγραφής της όπως υποστήριζαν πάντοτε οι χριστιανοί. Στο στοιχείο αυτό και μόνο συνίσταται η «αυτονομία» των συγγραφέων της Βίβλου. Το ιδιαίτερο τους είναι ότι μέσα σε αυτά μιλάει ο ίδιος ο Θεός. Αυτό τα κάνει να ξεχωρίζουν από τα άλλα προϊόντα του ανθρώπινου πνεύματος και τα κείμενα του παρελθόντος.

Με αυτό τον τρόπο τίθενται ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

- Ό,τι γράφεται στη Βίβλο είναι θεόπνευστο;
- Τι συμβαίνει με τις αφηγήσεις της όταν αυτές δεν διακρίνουν μεταξύ ιστορίας και μύθου;
- Τι σχέση έχει η θεοπνευστία με τις αντιλήψεις της εποχής για τη δομή του σύμπαντος, τους κοινωνικούς θεσμούς και τόσα άλλα;

- Επειδή τα βιβλικά κείμενα γράφτηκαν μέσα στην ατμόσφαιρα που δημιούργησαν οι αντιλήψεις και ιδέες της εποχής τους, όπως επίσης τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα, πώς διαπλέκονται όλα αυτά με τη σχέση του Θεού με το λαό του που κατ'εξοχήν ενδιαφέρονται να μας παραδώσουν οι συγγραφείς της Βίβλου;

Αλλά ο σύγχρονος αναγνώστης θέτει και άλλα ερωτήματα όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο συγγραφέας μας:

- Τα πράγματα έγιναν ακριβώς έτσι όπως περιγράφονται;
- Κάτω από ποιες ακριβώς συνθήκες επιτεύχθηκε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα;
- Με ποια ακριβώς σειρά έγιναν τα γεγονότα και πόσο χρόνο διήρκεσαν;

Στις ερωτήσεις αυτές ο συγγραφέας μας είναι σαφής: «Για τους βιβλικούς συγγραφείς τέτοιες λεπτομέρειες, που θα είχαν τεράστια σημασία για έναν ιστορικό, είναι αδιάφορες· σημαντικό γι' αυτούς είναι το αποτέλεσμα και κυρίως η Θεολογική εκτίμηση τους για το παρελθόν και το μέλλον της σχέσης του Θεού με τον λαό του. Έτσι μπορούν να αφηγηθούν δύο φορές την ίδια ιστορία, παρουσιάζοντας τα γεγονότα από εντελώς διαφορετικές οπτικές γωνίες χωρίς οποιαδήποτε προσπάθεια συμβιβασμού των μεταξύ τους διαφορών» (σ. 67).

Παρουσιάζοντας το βιβλίο δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η συζήτηση γίνεται μέσα σε συγκεκριμένη πραγματικότητα ερμηνευτικής χρήσης γενικότερα της Βίβλου στην Εκκλησία μας. Όποιος έχει την ελάχιστη επαφή με αυτή την πραγματικότητα καταλαβαίνει τι σημαίνουν οι θέσεις που αναπτύσσονται στο μικρό αυτό βιβλίο. Ενώ φαίνονται τόσο απλές, είναι σαφείς και θα έλεγε κανείς αυτονόητες, τα πράγματα δεν είναι καθόλου έτσι. Ας αποπειραθεί κάποιος να συζητήσει αυτά τα θέματα στα πλαίσια της κατήχησης ή του κηρύγματος και τότε θα καταλάβει περί τίνος πρόκειται. Γι' αυτό θα φέρω ένα παράδειγμα. Θα μου επιτρέψετε να πάρω ένα από τα θέματα που έχουν αφετηρία συζήτησης το πρώτο μέρος της *Γένεσης*, στα έντεκα πρώτα κεφάλαια. Το ένα τρίτο του κειμένου της ενότητας είναι αφιερωμένο σε γενεαλογικούς καταλόγους, 105 στίχοι σε σύνολο 299.

Ας πάρουμε τον τρόπο που προσεγγίζονται από δύο ερμηνευτές μας το έργο των οποίων είναι τεράστιο σε έκταση και απαραίτητο σε όσους είναι επιφορτισμένοι με την ευθύνη της κατήχησης, του κηρύγματος, της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία μας και άλλους. Η ερμηνεία της Π.Δ. από τον αείμνηστο Αρχιμ. Ιωήλ Γιαννακόπουλο είναι η μόνη πλήρης σειρά σε όλα τα βιβλία της. Εγώ τη χρησιμοποιώ πάντοτε και λόγω της επαφής μου με το έργο αυτό τρέφω μεγάλο σεβασμό για το πρόσωπο του. Η ερμηνεία της *Γενέσεως* ίσως είναι το καλύτερο από τα έργα του. Σ' αυτό φρόντισε εκτός των άλλων να παραθέσει στο τέλος του σχετικού τόμου ένα παράρτημα προβλημάτων. Το 15ο πρόβλημα έχει ως θέμα του τους γενεαλογικούς καταλόγους. Μετά από μεγάλη ανάλυση του «προβλήματος», αφού σημειώσει ότι «[...] περί λάθους του θεοπνεύστου συγγραφέα δεν είναι δυνατόν να ομιλήσουμε, διότι η Βίβλος είναι θεόπνευστη» και ότι πιθανόν υπάρχουν «κενά τινά ή αριθμοί να είναι εσφαλμένοι και να έχουμε ουχί συγγραφικό αλλά αντιγραφικά λάθη», καταλήγει: «Η Αγία Γραφή, παρ' όλα τα κενά, τα οποία δυνατόν να έχουν οι πίνακες των κεφαλαίων 5 και 10 δεν αναβιβάζει την ηλικία του ανθρωπίνου γένους πέραν μιας δεκάδος χιλιάδων ετών. Η ιστορική επιστήμη και η προϊστορία των λαών συμφωνεί μετά των αγιογραφικών χρονολογιών. Η δε Γεωλογική επιστήμη δεν έχει

είτη την τελευταίαν λέξιν επ' αυτού. Επομένως η Επιστήμη δεν συγκρούεται προς την Βίβλον» (σ. 448-449).

Ο δεύτερος ερμηνευτής μας, με πολύ μεγαλύτερο εκτόπισμα και κύρος από τον προηγούμενο, ο αείμνηστος Παναγιώτης Τρεμπέλας, στο γνωστό πολύτομο έργο του *Απολογητικά Μελέται*, στον τρίτο τόμο και στο ΙΕ' κεφάλαιό του, ασχολείται με το ίδιο θέμα. Κατά την ανάλυση του σημειώνει: «Αλλ' οι υπολογισμοί ούτοι [...] διαφέρουν προς αλλήλους ουσιωδώς και παρουσιάζονται ποικίλλοντες, άλλως παρ' άλλους έχοντες. Εικασίαι ανθρώπινοι, δεν δύνανται να διεκδικήσουν υπέρ εαυτών το ανεπισφαλές και αλάθητον, όπερ αποδίδομεν μόνον εις την Βίβλον, ουχί δε εις τας εξηγήσεις του κειμένου αυτής τας οποίας φιλοπονούν άνθρωποι υποκείμενοι εις πλάνην» (σ. 260-261). Επίσης σημειώνει: «Δεν δυνάμεθα να είμεθα βέβαιοι περί των πραγματικών αριθμών, τους οποίους έγραψε ο Μωυσής και αδυνατούμεν δεν να συναγάγωμεν χρονολογίαν βεβαίαν» (σ. 264). Το συμπέρασμα του: «Δεδομένου τέλος, ότι η αυθεντία και αλήθεια της Βίβλου δεν συνδέονται διόλου προς το ζήτημα τούτο [εννοεί την ηλικία της ανθρωπότητας] δεν έχομεν ουδένα λόγον ν' απορρίπτομεν εκ προτέρου αριθμούς, τους οποίους σοβαρά τις επιστημονική έρευνα θα ηδύνατο βάσει ουχί υποθέσεων και αορίστων εικασιών, αλλά πραγματικών τεκμηρίων να μας προτείνη επί της αρχαιότητας του ανθρώπου. Εάν όμως η Παλαιοντολογία δεν μας προσαγάγη σοβαράς ενδείξεις, πειθούσας ότι ο άνθρωπος ανεφάνη επί της γης εις πολύ αρχαιότερους χρόνους, τίποτε πλέον δεν μας αναγκάζει να παραδεχθώμεν, ότι η ηλικία της ανθρωπότητας ανέρχεται εις τας μυριάδας των ετών, τας οποίας πολλοί των εξελικτικών κατ' εικασίας ιδίας υπολογίζουν» (σ. 278-279).

Αν και ο δεύτερος ερμηνευτής μας δίνει μεγαλύτερα περιθώρια στην αύξηση της ηλικίας της ανθρωπότητας πέρα από αυτήν που προκύπτει από τους γενεαλογικούς καταλόγους της *Γενέσεως*, και οι δύο συμφωνούν ότι:

- ο Μωυσής είναι ο συγγραφέας του βιβλίου,
- η Βίβλος είναι αλάθητος επί πάντων των αναφερομένων σε αυτήν και εάν υπάρχει πρόβλημα, αφορά τους αντιγραφείς του κειμένου της και τους εξηγητές,
- η επιστήμη πρέπει οπωσδήποτε να συμφωνεί με τη Βίβλο και αν αυτό δεν συμβαίνει, πρέπει να περιμένουμε την τελευταία λέξη της.

Παραθέτουμε τις απόψεις του συγγραφέα μας πάνω στο ίδιο θέμα:

«Το σημαντικότερο αποτέλεσμα των σύγχρονων ερευνών, σχετικά με τους γενεαλογικούς καταλόγους της προϊστορίας, υπήρξε η αναγνώριση της μεγάλης σημασίας και του ιδιαίτερου βάρους που έχουν αυτοί οι κατάλογοι. Δεν πρόκειται ούτε για γεφυρώσεις μεταξύ των διάφορων εποχών ούτε για απλό σκελετό των αρχαίων θρύλων, αλλά για ένα ξεχωριστό φιλολογικό είδος, το οποίο χρησιμοποιούν οι βιβλικοί συγγραφείς ως μια άλλη δυνατότητα παράστασης της πορείας της ανθρωπότητας. Η μακρά ιστορία των ανθρώπων, που χάνεται στα βάθη των αιώνων (Γεν. ε') και η εξάπλωση των λαών σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης (Γεν. ι'), δεν είναι παρά η συνέπεια της ευλογίας του Θεού, που δόθηκε στον άνθρωπο κατά τη δημιουργία του (Γεν. α' 28).

Η ιδιαίτερη θεολογική σημασία των καταλόγων αυτών φαίνεται ακόμη καλύτερα στον πίνακα των λαών του Γεν. ι'. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή προσπάθεια εθνογραφίας του αρχαίου κόσμου (συνοψίζει τις γνώσεις για τους λαούς της γης της εποχής του Σολομώντα), που είναι μοναδική στην αρχαία φιλολογία. Η μεγάλη σημασία όμως του καταλόγου αυτού βρίσκεται στην έλλειψη οποιουδήποτε πολιτικού πάθους στην παρουσίαση των λαών, οι οποίοι δεν κατατάσσονται ανάλογα με τη φιλία ή την εχθρότητά τους προς τον Ισραήλ, ούτε με βάση τη φυλετική τους συγγένεια, αλλά κατά τη γεωγραφική και ιστορική τους σχέση: οι απόγονοι του Ιάφεθ κατοικούν στη Μ. Ασία και τα νησιά της Μεσογείου, οι απόγονοι του Χαμ στις νότιες χώρες, Αίγυπτο, Αιθιοπία, Αραβία και ανάμεσα σ' αυτές τις δυο ομάδες οι απόγονοι του Σημ, Ελαμίτες, Ασσύριοι, Αραμαίοι και οι προπάτορες των Εβραίων. Έτσι, η ιστορική πραγματικότητα, μέσα στην οποία βρέθηκε ο Ισραήλ, παριστάνεται ως δημιουργία του Θεού.

Όταν λοιπόν στο κεφ. ια' θα παρουσιαστεί η παραπέρα γενεαλογία ενός μόνον κλάδου,, που οδηγεί από τον Νώε στον Αβραάμ, θα έχει ήδη γίνει σαφές, ότι η ιδιαίτερη ιστορία που αρχίζει με τον Αβραάμ ανήκει στη γενική ιστορία της ανθρωπότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο όσα προηγήθηκαν στην ενότητα των κεφ. α'-ια' δεν κατανοούνται απλώς σαν μια εισαγωγή που αποσκοπεί στην αιτιολογία ενός μόνον λαού, αλλά αποτελούν την πνευματική προϊστορία ολόκληρης της ανθρωπότητας. Έτσι από τα πρώτα κεφάλαια της Αγίας Γραφής τονίζεται η ιδέα της παγκοσμιότητας του Θεού. Το έργο του δημιουργού αφορά την ανθρωπότητα στο σύνολό της και αυτήν έχει ως στόχο του.» (*Ρήμα Κυρίου κραταιόν*, σ. 128-129).

Ο συγγραφέας μας εφαρμόζει αυτά για τα οποία μας γράφει στο βιβλίο του και συμπεραίνει:

- Οι γενεαλογικοί κατάλογοι της *Γένεσης* είναι ένα ξεχωριστό φιλολογικό είδος, το οποίο χρησιμοποιούν οι βιβλικοί συγγραφείς ως μια άλλη δυνατότητα παράστασης της πορείας της ανθρωπότητας.

- Συνοψίζουν τις γνώσεις για τους λαούς της γης της εποχής του Σολομώντα, και όχι προφανώς της εποχής του Μωυσή, και περιγράφουν την ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία βρέθηκε ο Ισραήλ, ως λαός του Θεού.

- Η θεοπνευστία τους βρίσκεται α) στη δια των ονομάτων ανθρώπων και χωρών διακήρυξη ότι «η εξάπλωση των λαών σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης δεν είναι παρά η συνέπεια τις ευλογίας του Θεού που δόθηκε στον άνθρωπο κατά τη δημιουργία του», β) «η ιστορική πραγματικότητα, μέσα στην οποία βρέθηκε ο Ισραήλ, παρίστανεται ως δημιουργία του Θεού», γ) ο Θεός είναι παγκόσμιος και όχι μόνο ενός λαού και το έργο του αφορά την ανθρωπότητα στο σύνολό της και αυτήν έχει ως στόχο. Γίνονται βέβαια και προφανείς οι ηθικοί στόχοι των καταλόγων: Οι λαοί δεν κατατάσσονται ανάλογα με τη φιλία ή την εχθρότητα τους προς τον Ισραήλ ούτε με βάση τη φυλετική τους συγγένεια, αλλά κατά τη γεωγραφική και ιστορική τους σχέση. Λείπει οποιουδήποτε πολιτικό πάθος κατά την παρουσίασή τους.

Η βιβλική θεολογία σήμερα έχει αφομοιώσει θετικά την νεωτερική κριτική. Δυστυχώς η κριτική θεώρηση της συγκρότησης των βιβλίων της Π.Δ. αντιμετωπίζεται στο εσωτερικό της Εκκλησίας μας με καχυποψία και σκεπτικισμό όπως επισημαίνει ο συγγραφέας μας (σ. 49). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την καθήλωση

της χρήσης της στον απολογητισμό που αναπτύχθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα, στην επιμονή της κατά γράμμα θεοπνευστίας και γενικότερα στην ανάγνωση της ως βιβλίου που έπεσε από τον ουρανό.

Ούτε βέβαια η αναγέννηση των πατερικών σπουδών φαίνεται ότι βοήθησε στη γόνιμη μελέτη της Βίβλου. Απλά οι Πατέρες έγιναν το άλλοθι της περαιτέρω υποβάθμισης της ουσιαστικής θέσης της Βίβλου στην Εκκλησία. Η μέσω των Πατέρων μελέτη της Βίβλου δεν είναι εύκολη. Αυτό που συμβαίνει είναι όχι ουσιαστική προσέγγιση της αλλά δημιουργείται μια ατμόσφαιρα όπου κυριαρχούν ρητορικές δηλώσεις για την οργανική συνέχεια Βίβλου και πατερικής φιλολογίας, Βίβλου και εκκλησιαστικής υμνογραφίας, Βίβλου και λειτουργικών κειμένων και άλλα ηχηρά παρόμοια.

Η σύγχρονη βιβλική θεολογία παραμένει εγκλωβισμένη στον ακαδημαϊκό χώρο χωρίς να μπορεί να επιδράσει ευρύτερα στο χώρο της Εκκλησίας. Γι' αυτό έχει μεγάλη αξία το μικρό βιβλίο του Μ. Κωνσταντίνου. Είναι μια απόπειρα που αποβλέπει οι καρποί της βιβλικής θεολογίας να γίνουν τροφή όλων των μελών της Εκκλησίας αλλά και κάθε αναγνώστη της Π.Δ. Αυτό πρέπει να συνεχιστεί. Λείπει μια σειρά υπομνημάτων σε όλα τα βιβλία της Π.Δ. που θα γινόταν η βάση όλης της προσπάθειας. Ο Κωνσταντίνου ήδη με το *Ρήμα Κυρίου κραταιόν*, του οποίου τη συνέχεια αναμένουμε, έδειξε το δρόμο της περαιτέρω δουλειάς. Αλλά και η συμμετοχή του στην έκδοση της μετάφρασης της Π.Δ. από το πρωτότυπο, η συμμετοχή του στην αναμενόμενη μετάφραση της Π.Δ. από τους Ο', η έκδοση με δική του ευθύνη του *Προφητολογίου*, είναι έργα για τα οποία του είμαστε ευγνώμονες. Είθε η συνέχεια να είναι το ίδιο και ακόμη περισσότερο καρποφόρα, για να αποκτήσουν επιτέλους η ελληνόφωνες Εκκλησίες Βίβλο, που αυτή τη στιγμή δεν έχουν, και η Αγία Γραφή να λάβει ουσιαστική θέση στη ζωή της Εκκλησίας μας, που τώρα μόνο κατ' όνομα έχει.